

PEST IN DE MIDDELEEUWSE
NEDERLANDEN: LESSEN UIT
HISTORISCHE EPIDEMIEËN

Magnuslezing 2021

Magnuslezing 2021

PEST IN DE MIDDELEEUWSE
NEDERLANDEN: LESSEN UIT
HISTORISCHE EPIDEMIEËN

Janna Coomans

Muzikale omlijsting:
Super Librum

De Magnuslezing is een gezamenlijk initiatief van de Vereniging Historisch Anloo, Stichting Rondom Magnus, de Stichting Vrienden van de Magnuskerk en de Protestantse Gemeente Anloo-Zuidlaren.

De illustratie op de omslag is een afbeelding van de Zwarte Dood
in de Toggenburg-bijbel, 1411.

Bron: [nl.wikipedia.org/wiki/Pest_\(ziekte\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Pest_(ziekte)),
Egyptian_plague_of_boils_in_the_Toggenburg_Bible.jpg.

VOORWOORD

De zesde aflevering van de jaarlijkse Magnuslezing moest een extra jaar op zich laten wachten. De coronapandemie had het hele jaar 2020 de wereld in zijn greep en vrijwel alle geplande festiviteiten, voorstellingen, excursies en publieke herdenkingen werden afgelast. Zo ook onze Magnuslezing. Met enkele onderbrekingen van een paar maanden waarin we het zonnetje weer even zagen schijnen, sloeg de pandemie in een drietal besmettingspieken steeds weer terug. Allerlei overheidsmaatregelen moesten het aantal besmettingen terugbrengen en uiteindelijk is dankzij de vaccinatiecampagne en het zich houden aan die maatregelen is de bevolking van Nederland nu gelukkig weer op weg terug naar een veiliger en gezondere samenleving. Allerlei activiteiten kunnen weer opgepakt worden; en daarmee dus ook de voorbereiding van deze Magnuslezing.

Voor deze avond hebben we een wat andere invulling gekozen dan voorgaande keren. We hebben deze keer geen combinatie van verschillende sprekers; in plaats daarvan is er één spreker en laten we het onderwerp van deze lezing aansluiten op een muzikaal tweede deel van de avond.

Het thema van de Magnuslezing 2021 sluit goed aan op de coronacrisis: welke lessen kunnen we trekken uit een andere belangrijke en niet minder dramatische epidemie: de pest? Zoals de geschiedenisboekjes ons leren heerste de pest gedurende de middeleeuwen in grote delen van Europa en eiste de ziekte wereldwijd meer dan 20 miljoen slachtoffers. Tot voor kort werd deze epidemie in verband gebracht met kennelijk onhygiënische toestanden in steden en dorpen. Maar onderzoek heeft uitgewezen dat men zich in die tijd wel degelijk bewust was van de factoren die bijdroegen aan de besmettingen en dat er ook toen al drastische maatregelen getroffen werden: die deden verrassend genoeg niet onder voor de huidige aanpak van de coronapandemie. De spreker over dit onderwerp is Dr. Janna Coomans. De titel van haar lezing is *Pest in de middeleeuwse Nederlanden: lessen uit historische epidemieën*. Janna Coomans bespreekt wat we kunnen leren van de middeleeuwse

aanpak voor het behoud van de hygiëne en het voorkomen van ziekten, zoals de pest, in het licht van de huidige coronapandemie. Zij promoveerde in 2018 cum laude op dit onderwerp met het proefschrift: *In Pursuit of a Healthy City: Sanitation and the Common Good in the Late Medieval Low Countries*. In de lezing maakt zij duidelijk dat het bestuur en de bewoners van de steden zich bewust waren van de risico's van een slechte hygiëne en welke maatregelen zij troffen om infectieziekten te voorkomen.

Net als tegenwoordig wilde men in de middeleeuwen ook in tijden van tegenspoed vermaakt worden, om de zorgen een tijdje te kunnen vergeten. Op marktpleinen werd het volk vermaakt met zang, muziek en vaak komische voorstellingen.

De muzikale invulling van de Magnuslezing 2021 haakt daarop in en is heel bijzonder. Het ensemble Super Librum ("boven het boek") is befaamd om zijn historisch verantwoorde en levendige uitvoeringen van middeleeuwse muziek, met zang en authentiek middeleeuwse muziekinstrumenten. Na de pauze hecht het ensemble onder leiding van Jankees Braaksma korte muzikale intermezzo's aan elkaar met leuke, emotionele en soms indringende korte opvoeringen en verhalen. Precies zoals dat op de marktpleinen van de middeleeuwse steden zich afspeelde. Volksvermaak om de ellende in die tijd even te kunnen vergeten en wat te relativieren.

Anloo, november 2021

Henk Muller, voorzitter Historisch Anloo

INHOUD

Voorwoord

Henk Muller, voorzitter Historisch Anloo

Pest in de Middeleeuwse Nederlanden: lessen uit historische epidemieën¹

Dr. Janna Coomans, Universiteit Amsterdam en Utrecht

Wech op, wech op, dat herte mijn...

Jankees Braaksma, ensemble Super Librum

De spreker, de musici

Nadere kennismaking met de spreker en het muziekensemble

¹ De lezing van Janna Coomans is een bewerking van het door haar geschreven artikel met de titel *De stromende stad: publieke gezondheid in de middeleeuwse Lage Landen*, dat werd gepubliceerd *Madoc – tijdschrift over de Middeleeuwen*, in het kader van de serie Milieu in de Middeleeuwen.

PEST IN DE MIDDELEEUWSE NEDERLANDEN: LESSEN UIT HISTORISCHE EPIDEMIEËN

Janna Coomans

Dorp en stad

We weten eigenlijk niet of, en hoeveel, het dorp Anloo heeft geleden tijdens de pestepidemieën in de Middeleeuwen. Hoewel geen grote stad (daarover hierna meer) verkeerde Anloo echter wel in een bevoorrechte positie als zetel van het bisdom Utrecht. Zoals bekend fungeerde Anloo toentertijd niet alleen als bisschoppelijk zetel maar ook als een belangrijke doorvoerplaats voor de handel. En dan vooral de handel die over de Hondsrug verliep met wegen die ‘hoog en droog’ lagen en een relatieve veiligheid boden. Onderzoek leert bovendien dat er in het verleden, net als nu, veel uitwisseling en verkeer was van mensen en goederen. En ook dat men in bijvoorbeeld Antwerpen heel goed op de hoogte was van de vele pestuitbraken in andere steden en naastgelegen dorpen. Dus kun je rustig stellen met het vele handelsverkeer rond en door Anloo men heel goed wist wat er speelde, voorzichtig was en wilde voorkomen dat ze geraakt werden door restricties op bijvoorbeeld voedingsmiddelen of de florerende handel. Maar aan de andere kant wist men ook dat aan de komst van goederen en vreemdelingen risico’s verbonden waren, omdat zij van elders ziektes konden meebrengen.

Er is een wijdverbreid beeld over de Middeleeuwen dat het er toen in de steden vies en smerig toging, en dat het haast vanzelfsprekend was dat je daardoor heel gemakkelijk allerlei ernstige ziekten zoals de pest kon oplopen. Toch ondernamen stadsgemeenschappen in de veertiende en vijftiende eeuw wel degelijk een breed scala aan maatregelen om hun omgeving schoon en veilig te houden en daarmee de gezondheid van de bevolking te beschermen. Deze maatregelen hadden invloed op het

dagelijks leven, de sociale organisatie, en het bestuur van een middeleeuwse stad, maar ook op de inrichting van de stedelijke ruimte. In tegenstelling tot tegenwoordig namen middeleeuwse stedelingen meer schoonmaak- en onderhoudstaken op zich, zelfs van openbare ruimtes. Bovendien deelde men veel meer hygiënische faciliteiten met andere inwoners, en waren daarmee nauw verbonden met het stedelijke milieu. De beginselen van het middeleeuws gezondheidsbeleid geven daarmee een aanzet tot een nieuwe kijk op de omgang van de middeleeuwse stedelijke mens met haar leefomgeving.

Pest en publieke gezondheid: analogie met de Coronapandemie

Vanaf februari 2020 beheerst de Coronapandemie voor een heel groot deel het wel en wee in de wereld. Allerlei hygiënische maatregelen werden voorgeschreven, zoals handenwassen, anderhalve meter afstand houden, voor frisse lucht zorgen, elkaar niet besmetten. Deze maatregelen, hoe lastig soms ook, hebben er samen met de vaccinaties toe geleid dat we langzamerhand in rustiger vaarwater zijn gekomen. Als we met de Corona-bril op kijken naar de door de pest geteisterde Middeleeuwen zien we toch opvallende overeenkomsten.

In de jaren 1480 heerste er bijvoorbeeld in de Lage Landen een ernstige pestepidemie. Om verdere verspreiding tegen te gaan kondigden de schepenen van Gent, net als veel van hun collega-bestuurders elders, een set gezondheidsmaatregelen af. Ten eerste herhaalden ze meerdere malen hoe belangrijk het was dat straten en waterwegen schoon gehouden werden. Zo sprak de ordonnantie in 1489 van ‘gevaarlijke, stinkende’ vuilnishopen en straatgoten, waar ‘goede lieden’ dagelijks langs moesten lopen. In deze notie van gevaar klonk de medische opvatting door dat stank, ofwel bedorven lucht, een directe oorzaak van ziekte was. Daarnaast maakte men zich zorgen om de bewegingsvrijheid van mensen die door de pest getroffen waren, en diegenen die in fysiek contact met hen stonden, zoals familieleden. Allen werden geacht zich verre te houden van openbare, drukbezochte plekken: de belangrijkste straten en

Figuur 1. Snaveldokter te Rome. Net als de tegenwoordige mondkapjes moest het sinistere vogelmasker besmetting voorkomen; de 'snavel' was gevuld met bepaalde kruiden (Paul Fürst, Der Doctor Schnabel von Rom; wikipedia.fr).

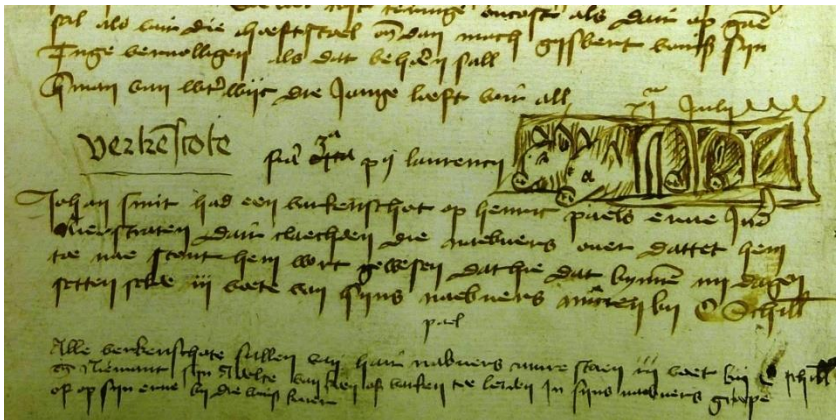
Figuur 2 (boven). Beerput, blootgelegd bij een opgraving (foto Janna Coomans).
Figuur 3 (onder). Groot middeleeuws riol in de stad Utrecht (foto Janna Coomans).

kerken, maar ook, zo vermeldden de Gentse autoriteiten, de vismarkt en de vleeshallen. Dit laatste hield weer verband met het idee dat de pest ook via goederen en voedsel zou kunnen worden overgedragen (nu denkt men in dat verband bijvoorbeeld aan zoönose, ofwel overdracht van ziekte van dier op mens, en omgekeerd). Ten slotte werden ook zondige praktijken in de stad, met name prostitutie, blasfemie en gokken, aangepakt met strenge straffen. De handhaving van deze regels was onder andere in handen van een ambtenaar met de kleurrijke naam de *coninc der ribanden* en zijn knechten, ook wel de *koningskinderen* genoemd. Deze brigade was al sinds de vroege veertiende eeuw verantwoordelijk voor stadsreiniging, publieke werken, politie, brandweer, en militaire hand- en spandiensten. Dit zijn enigszins herkenbare maatregelen in het licht van de huidige pandemie en de BOA's die daarop moeten toezien.

Het voorbeeld laat de verscheidenheid aan interventies ten behoeve van de volksgezondheid zien. Hierbij zijn twee dingen belangrijk. Ten eerste dat bemoeienis met deze zaken verder ging dan een *ad hoc* reactie op een ontluikende pestepidemie. Dit behoorde tot de normale bestuurlijke praktijk in de veertiende- en vijftiende-eeuwse Nederlanden. Lokale stadsarchieven bevatten talloze aanwijzingen dat zowel middeleeuwse bestuurders als inwoners zelf acties ondernamen om de stad schoon, leefbaar, en daarmee ook gezond te houden. Ten tweede waren ideeën over milieu, over een 'goede' omgeving verbonden met publiek welzijn en gezondheid. Hoewel deze noties de meeste mediëvisten niet zullen verbazen, verwondert het nog steeds veel anderen – het bredere publiek, maar ook sommige professionele historici. De middeleeuwse stad heeft namelijk geen beste reputatie. De onhygiënische middeleeuwen leefden volgens dat negatieve beeld immers in een stad met bestuurders die zich nergens om bekommerden, waar ziekte hen zonder enige weerstand overspoelde, waarin iedereen, met neuzen afgestompt voor stank, ongeneerd zijn behoefte op straat deed, en waar geen vorm van infrastructuur of organisatie voor afvalverwerking te bekennen was.

Het blijft een grote uitdaging om precies te ‘meten’ hoe vies of schoon steden dan wel waren. Toch is het mogelijk om via een combinatie van bronnenonderzoek en materiële overblijfselen een middeleeuws preventief gezondheidsbeleid voor het voetlicht te brengen. Dat biedt tegelijkertijd een inzichtelijk voorbeeld van hoe het gemeenschappelijk belang invloed had op zowel de materiële als sociaal-politieke inrichting van steden. Hoewel deze invloed tot op heden vaak onvoldoende onderkend en onderzocht is, probeert een groeiende groep historici daar verandering in te brengen, en aan te tonen dat er daadwerkelijk een vorm van public health bestond voor de komst van de moderne westerse natiestaat.

Mijn onderzoek over gezondheid en leefomgeving in de Lage Landen sluit zich daarbij aan en richt zich op de preventie van gezondheidsrisico’s in de meest brede zin van het woord. Het beweegt daarmee weg van het traditionele zwaartepunt van de geschiedenis van de gezondheidszorg, dat draait om meer curatieve aspecten zoals gasthuizen, (stads)medici, en momenten van crisis. De Lage Landen, samen met Noord-Italië de meest verstedelijkte gebieden van laatmiddeleeuws Europa, lenen zich bij uitstek voor zulk onderzoek. Er is voor deze vroege periode jammer genoeg echter geen aparte administratie van dergelijk beleid bewaard gebleven. Het is daarom een grote uitdaging om gegevens te vinden in grotere series bronnen. Denk hierbij aan stadsrekeningen, keurboeken, ordonnanties zoals in het zogenaamde Buurspraakboek uit Deventer of het *Digestum Vetus*, uit Kampen, een manuscript waar ook enkele illustraties van vuilniskarren en varkens in te vinden zijn. Daarnaast staan er af en toe aanwijzingen in vonnissen en rechtbankverslagen. Deze typen bronnen vormen samen stukjes van een puzzel die helaas nooit helemaal compleet te maken is, maar die door te combineren en vergelijken toch een behoorlijk beeld oplevert. Het laat namelijk zien dat publieke gezondheid onderdeel was van een breder streven in naam van het algemeen belang (*ghemenen oirbair*). Dit was een cruciaal concept in de late Middeleeuwen en hield in dat middeleeuwse machthebbers – dit kon zowel vorsten, graven, als

Figuur 4. Schetsen in middeleeuwse handschriften. Boven: mestkar; midden: varkenskot; onder: zwemmende varkens. Archief Janna Coomans.

stadsoverheden betreffen – zich in moesten zetten voor de voorspoed, de veiligheid, en het welvaren van hun bevolking. De onderdanen waren op hun beurt weer verplicht aan dit streven bij te dragen – een soort hiërarchische wederkerigheid.

In wat hierna volgt zal de zorg voor gezondheid, als een onderbelichte component van dit publieke belang, worden geschetst en geïllustreerd met een paar concrete voorbeelden.

Gezondheid in de stedelijke praktijk

In het middeleeuws stadsbeleid komen we elementen tegen uit medische theorieën. De premoderne gezondheidsleer, die met name gebaseerd was op de Klassieke inzichten van Galenus en Hippocrates, ging uit van een holistische opvatting waarbij de mens verbonden was met zijn omgeving. Het evenwicht van de vier lichaamssappen of humoren (bloed, gele gal, zwarte gal en slijm) vormde de essentie van een gezond lichaam, en werd beïnvloed door externe factoren zoals lucht, voedselinname en lichaamsbeweging. Dit wordt ook wel de doctrine van de zes *res non-naturales* genoemd: lucht, slapen en waken, rust en beweging, het gevuld en leeg zijn van het lichaam, de gemoedstoestand en de voeding. Tegelijkertijd werden ook een goed christelijk leven en geestelijk welzijn gekoppeld aan (collectieve) lichamelijke gezondheid.

Vanuit die visie ontstond de behoefte aan een gezonde stad, waarin het gezonde lichaam kon floreren. Net als een gezond lichaam kon een gezonde stad het beste worden voorgesteld als een organisme in beweging. Het idee van doorstroom, zowel van water als van wegen en straten, stond daarom centraal. Het bood bescherming van economische, militaire en sociale functies. Bijvoorbeeld, een ordentelijke jaarmarkt was vrij van blokkades veroorzaakt door karren of mesthopen, en stadswakers moesten ongehinderd blijven door aangebouwde latrines of varkenskotten in hun rondes langs de stadsmuur. Door het vuil uit de stad op de juiste manier te verwijderen of nuttig te gebruiken, zouden ziektes of infectiehaarden kunnen worden voorkomen. Dit leidde tot drie centrale aandachtspunten van middeleeuwse stedelijke overheden

omtrent volksgezondheid: ten eerste de organisatie van stadsreiniging, onderhoud van infrastructuur, en de constructie van hygiënische faciliteiten, ten tweede voedsel-kwaliteit en -voorziening, en ten slotte sociale en morele reinheid.

Nederlandse steden streden tegen alle vier de elementen om het welzijn van de bevolking te beschermen. Het beleid rondom luchtkwaliteit was cruciaal, omdat laatmiddeleeuwse medische theorie een direct verband suggereerde tussen luchtbederf (*miasma*) en het ontstaan van ziektes. Acties richtten zich daarom op het vermijden van stank afkomstig van verschillende soorten aarde (als het tweede element): verontreinigde straten, gronden, wateren, vuilnishopen, industrieel en slachtafval, latrines en beerputten, maar ook op onderhoud van drainageconstructies zoals goten en afvoerpijpen. Ook hier gold: een stromende stad was een gezonde stad. Financiële steun voor het creëren van kanalen, het plaveien van wegen of het slaan van putten was verbonden aan een gezondheidsstreven. Daarnaast was angst voor brand van grote invloed op middeleeuwse steden. De overheid probeerde grip te krijgen op de stedelijke ruimte, zoals met regels over brandveilige bouwmaterialen en bijvoorbeeld minimale straatbreedte. Water, als vierde element, was in de meeste Nederlandse steden overvloedig aanwezig en het gemeenschappelijke welzijn werd vooral gediend door zorgvuldig beheer: doorstroom kon overstromingen en de gevaren van vervuiling voorkomen, maar ook de infrastructuur zelf functioneel houden. De aard en het niveau van betrokkenheid van de overheden bij het faciliteren van schoon drinkwater verschilde echter aanzienlijk per stad.

Een mooi voorbeeld van de organisatie van stadsreiniging vinden we in Deventer, waar de schepenen rond 1400 begonnen te betalen voor het systematisch schoonmaken van het belangrijkste marktplein: de Brink. Een groep mannen met namen als Pynne, Rode Berend en 'de Oude Koster' schepten gedurende het jaar enkele honderden wagens vol met *sljic* en vervoerden ze buiten de stad. Na verloop van tijd breidde de brigade zich uit en zorgde ze voor de

Figuur 5. Ets "De rattendoder" van Jan Georg van Vliet uit 1632. Tijdens een pestepidemie waren veel dieren verdacht. In Helmond mochten loslopende honden dood worden geschoten. De ware schuldige, de zwarte rat, ontsnapt ook niet aan de aandacht. (Bron: RHCe, collectie beeld en geluid 117158. Website brabantserfgoed.nl).

reiniging van verschillende economisch en militair belangrijke plekken, zoals de kade (de Welle), voor het stadhuis en lakenhal, en rondom de stadspoorten. De bestuurders regelden dus geen vuilophaal voor de hele stad, want tegelijkertijd maanden ze alle inwoners aan om afval alleen op specifieke plekken buiten de poort te brengen, en ergerden ze zich aan buurtbewoners die gaten in de stadsmuur hadden gemaakt – ook een militair gevaar – en daar doorheen hun afval op de kade dumpten. Het delegeren van taken was typerend voor de middeleeuwse stadsreiniging. In plaats van te streven naar een gecentraliseerde organisatie, mobiliseerden magistraten burgers juist om actief bij te dragen. Zo moesten eigenaars van grachtenpanden in Utrecht en Leiden de waterweg voor hun huizen vrij en schoon houden, onder toezicht van het stadsbestuur. Bijvoorbeeld, juist de complexe verdeling van de watervoorziening in het middeleeuwse Midden-Oosten maakte het geheel flexibel en duurzaam. Iets vergelijkbaars gold voor het afvalbeheer in de Lage Landen. Hoewel dus een systematische centrale afvalophaaldienst in de late Middeleeuwen vaak afwezig was, is het onterecht om aan te nemen dat er geen organisatie bestond. De mate van gemeentelijke bemoeienis hing onder andere af van de waarde van (menselijke) mest door de vraag van lokale boeren, en dus van het type landbouw in de omgeving. Veel taken lagen dus niet bij het stadsbestuur maar bij andere groepen en instituties, zoals gilden of gebuurten. Bovendien ging het streven naar een gezonde en schone omgeving niet alleen uit van de bestuurlijke elites. Inwoners klaagden elkaar geregeld aan over vervuiling in hun directe huiselijke omgeving. Ene Johan Nibeen kwam bijvoorbeeld in 1426 in de Deventer schepenbank tot een overeenkomst met zijn buurman, broeder Herman, over de gedeelde latrine en beerput achter hun huis, die voortaan gelegegd zou worden via Hermans tuin – een smerige klus met gevaarlijk stinkende dampen. Kortom, de verantwoordelijkheden van Nederlandse burgers vandaag de dag verschillen sterk met die van hun middeleeuwse voorouders. Waar we nu voornamelijk via belastingen aan publieke gezondheid bijdragen, moest men toen meer werk zelf verzetten of organiseren: schoonmaak

tot onderhoud, zelfs van openbare (water)wegen. Bovendien deelde men veel meer hygiënische faciliteiten met burenen. Deze twee cruciale verschillen leiden ertoe dat stedelingen meer verbonden waren met het functioneren van hun milieu of directe omgeving.

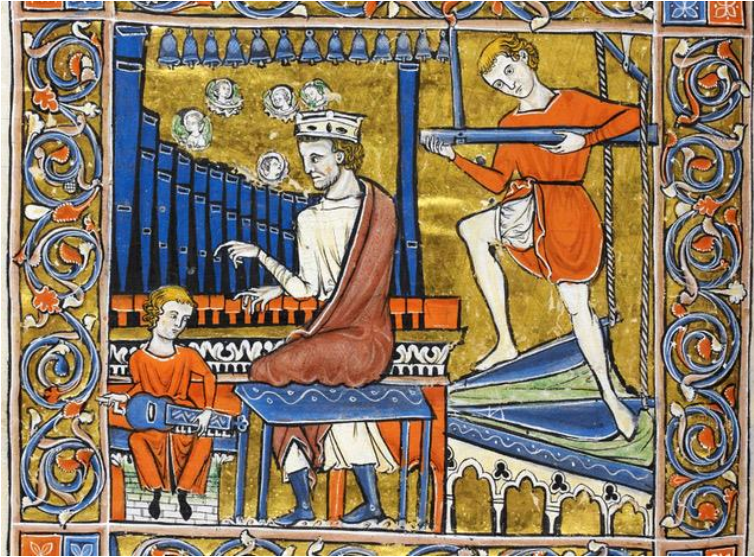
Het waarborgen van de kwaliteit en beschikbaarheid van voedsel vormde een ander kernpunt in het publieke gezondheidsbeleid. Dit kwam vooral tot uiting via inspectie op de voedselmarkten voor vlees, vis en graan. De Leidse stadsoverheid veroordeelde in juli 1447 bijvoorbeeld twaalf bakkers tot het betalen van een boete, geteld in tweeduizend stenen voor de stadsmuur, vanwege het bakken met bedorven granen ‘omdat dit pest veroorzaakt’. Tien jaar eerder werd een marktvrouw een permanent verkoopverbod opgelegd omdat ze ‘vaak bedorven (*gordaticb*) spek en ander *onnuttis specx* geprobeerd had te verkopen.’ Zulke vonnissen, hoewel zeldzaam, bewijzen dat de hygiënische regelgeving in de praktijk werd gehandhaafd, en medische theorieën werden toegepast. Of, met een wat cynischere blik, dat bestuurders deze argumenten van publieke gezondheid gebruikten om monopolies op voedselhandel te beschermen en invloed uit te oefenen.

Meer in het algemeen waren dieren een intrinsiek onderdeel van premoderne Nederlandse steden – een ander voorbeeld van de verbinding tussen mens en milieu. Maar ze stelden de gezondheid en veiligheid van de gemeenschap ook voor verschillende uitdagingen. Varkens, met hun wroetende neuzen en stinkende kotten, stonden bovenaan de lijst van grootste ergernissen. In een goede en gezonde buurt behoorden varkens geen stank te veroorzaken en al helemaal niet los te lopen. Veel steden startten daarnaast gedurende de vijftiende eeuw een offensief tegen honden in de publieke ruimte, die werden gezien als een bron van gevaar en een infectiehaard; veel meer dan ratten werden zwerfhonden geassocieerd met pest. Tegelijkertijd was hun aanwezigheid, net als bij varkens, maar ook net als bij prostituees op publieke plekken, een smet op de stedelijke reputatie. In antwoord op de honden verscheen het fenomeen van de hondenslager, dat in veel steden in de Lage Landen is terug te vinden. In Dordrecht werd in 1455

Figuur 6 (boven). Begrafenis van pestslachtoffers te Doornik (Kroniek van Gilles Di Muisis, 1272-1352; wikipedia.nl).

Figuur 7 (onder). De pest, in beeld gebracht door Jan Luyken, 1698-1705 (www.rijksmuseum.nl/ nl/collectie/RP-P-OB-44.867).

Figuur 8 (boven). Illustratie bij het Hellums Paasspel, dat al in de 12e eeuw in een missaal werd beschreven. Uitvoeringen zijn er onder meer in de kerk van Hellum, waar Super Librum musicceert.

Figuur 9(onder). Super Librum in de Lutherse Kerk (foto Super Librum).

bijvoorbeeld ene Reynier Hendrikssoen veroordeeld, wegens niet nader omschreven onbehoorlijk gedrag, tot een optreden als hondenslager: alle loslopende honden die hij tegenkwam in de stad moest hij afmaken. Er werd expliciet vermeld, en dat gebeurde vaker in aanstellingsdecreten van deze letterlijke hondenbaan, dat niemand de hondenslager mocht hinderen tijdens zijn werk – wat zowel de sympathie voor de viervoeters als de afkeer van dit beroep laat zien.

Ten slotte werd immoreel gedrag van inwoners gezien als een wezenlijke bedreiging voor het gemeenschappelijke welzijn. Niet alleen omdat zonde en ziekte in elkaars verlengde zouden liggen, maar ook omdat men vreesde voor Goddelijke vergelding voor een ondeugdelijke stad in de vorm van epidemieën, hongersnood, en andere rampspoed. Daarom was het uitbannen van zondige praktijken, en het streng reguleren van sociale groepen die daarmee geassocieerd werden, een expliciet onderdeel van het volksgezondheidsbeleid. Pogingen om grip te krijgen op de aanwezigheid en bewegingsruimte van arme migranten, leprozen of sekswerkers waren onderdeel van een veel breder scala aan acties om openbare ordeverstoringen of promiscue activiteiten te bestrijden, waaronder ook alcoholmisbruik, nachtbraken, en gokken. Zulke maatregelen, waarbij ook burens en buurtgemeenschappen een belangrijke rol speelden, illustreerden tevens hoe het beschermen van het *ghemeen oirbair* vergaande ingrepen interventies in de privé sfeer rechtvaardigde. Voorschriften over materiële en praktische zaken, van vuilverwerking, huizenbouw en arbeid tot het houden van dieren, liepen dus naadloos over in meer morele gedragscodes.

Conclusie

Het populaire beeld van de vieze middeleeuwen is kortom aan vervanging toe. Stedelijke overheden en andere actoren hebben zich vanaf het begin van de verstedelijking voortdurend met het algemeen welzijn beziggehouden. Veel eerder dan vaak gedacht, werden gezondheidsmaatregelen genomen en investeringen in de materiële omgeving gedaan, van verharde wegen, brandveilige daken, uitgebreide

waterwerken, tot openbare toiletten. In plaats van *ad hoc* reacties op epidemieën, ging het bovendien om een veel permanenter onderdeel van het stedelijk bestuur. Sterker nog, voorschriften tegen verdere verspreiding van besmettelijke ziekten, waaronder de pest, bouwden voort op preventieve maatregelen die al veel langer bestonden. Dit kwam niet voort uit altruïsme of pure christelijke deugd: gezondheidsbeleid was ook een instrument of rechtvaardiging om zich met veel aspecten van het stadsleven en met de inrichting van de stedelijke ruimte te bemoeien. Het streven naar een gezonde stad vormt daarom een fascinerende ingang om zowel de handhaving van macht als de verhouding tussen mens en omgeving te onderzoeken. In de manier waarop potentiële gevaren voor de publieke gezondheid werden geïdentificeerd is gedurende de veertiende en vijftiende eeuw een grote continuïteit te zien. Tegelijkertijd konden de reacties erop per stad aanzienlijk verschillen, net als de investeringen die door de tijd heen werden gedaan. Dit leidt tot een belangrijk inzicht, namelijk dat er niet een progressieve (lineaire) ontwikkeling is geweest naar een gecentraliseerde gezondheidsorganisatie.

In eerste instantie vallen dus vooral de verschillen tussen middeleeuwse stedelijke samenlevingen en hun moderne equivalenten op. In de Middeleeuwen keek men anders aan tegen gezondheidsrisico's, de ideeën over ziektes waren immers tot stand gekomen binnen een heel ander medisch paradigma. Daarnaast verschilden de politieke en sociale structuren in de laatmiddeleeuwse Lage Landen radicaal van die binnen moderne Europese en Amerikaanse naties. Maar toch zijn er belangrijke parallellen te trekken. We hoeven niet te wachten op de ontdekking van de bacterie en de komst van democratische nationale overheden voor een serieus preventief gezondheidsbeleid. Ook laatmiddeleeuwse autoriteiten beschouwden de bevordering van de volksgezondheid als iets dat het sociaaleconomische en politieke stadsleven ten goede kwam, of zelfs als een voorwaarde voor het voortbestaan van hun gemeenschappen.

WECH OP, WECH OP! DAT HERTE MIJN

Jankees Braaksma

Super Librum

Ensemble Super Librum is befaamd om de historisch verantwoorde en levendige uitvoeringen van middeleeuwse muziek. Super Librum (boven het boek) ontleent zijn naam aan de middeleeuwse kunst van de improvisatie: musici van toen kenden een scala aan vaste melodieën die ze, bij de uiteindelijke uitvoering, gebruikten om te kunnen improviseren. Deze improvisatiekunst, die jarenlange oefening bij een meester veronderstelt en waarbij niet letterlijk een uitgeschreven notenbeeld wordt gevolgd, maar de melodie vanuit de oogharen, is kenmerkend voor de 14de en 15de eeuw. Super Librum gebruikt deze improvisatiekunst tijdens zijn concerten.

Figuur 10. Jankees Braaksma improviseert op het Rutland-orgel. let op de windvoorziening. Op de achtergrond is ook het carillon te zien. Foto superlibrum.nl.

Het in 1985 door Jankees Braaksma opgerichte ensemble Super Librum trad op in veel Europese oude muziek festivals. Super Librum won de eerste prijs in het Van Wassenaer concours (1986) en was finalist in het Musica Antiqua Concours in Brugge (1987). Van Super Librum zijn inmiddels tien CD's verschenen. Jankees Braaksma verricht intensief onderzoek naar stemmingen en improvisatiepraktijken in de muziek uit middeleeuwen en Renaissance. Hij is als gastdocent werkzaam aan conservatoria in Nederland en Duitsland. Jankees Braaksma was als docent blokfluit en ensemble middeleeuwen, Renaissance en Barok verbonden aan de Stedelijke Muziekschool te Groningen.

Nauw verbonden aan Super Librum is orgelbouwer Winold van der Putten, die op basis van vele bronnen en kennis van Jankees Braaksma middeleeuwse instrumenten reconstrueert, zoals het orgel in de Mauritiuskerk in Marsum (de 'thuisbasis' van Super Librum). De wijze waarop de windvoorziening is geconstrueerd is bepalend voor het uiterlijk.

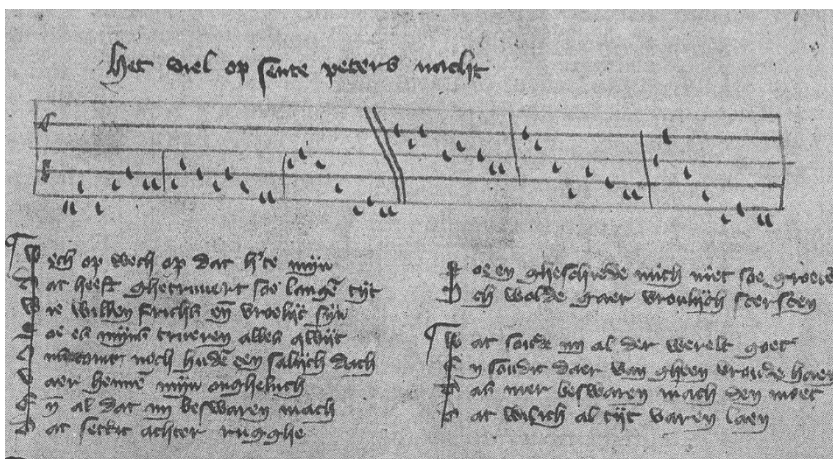
Het ensemble beschikt ook over een uniek middeleeuws carillon in diezelfde kerk, gebouwd door Simon Laudy van klokken- en kunstgieterij Reiderland.

Middeleeuwse liederen uit Oost-Nederland

In Anloo wordt het programma verzorgd door: Marian van der Heide - sopraan; Rene Genis - luit; en Jankees Braaksma - portatief, blokfluit. Super Librum zal bij de Magnuslezing zelden uitgevoerde Nederlandse muziek uit ca.1400 worden uitgevoerd, die gedeeltelijk haar oorsprong heeft in het oosten van Nederland. Dit programma kreeg als titel Wech op, wech op, dat herte mijn, de eerste regel van het lied.

Het viel op Sente Peters nacht (figuur 11). Op het programma staan eenstemmige middeleeuwse Nederlandse liederen, van het type van de 'Virelai-ballade'. Van dit type zijn er uit diverse handschriften in totaal 53 bekend. Van 17 daarvan is ook een muzieknotatie overgeleverd.

De notatie van de muziek is overgeleverd als 'streepjes notatie' waarbij de

Figuur 11. Het lied 'Het viel op sente Petersnacht'. De eerste regel luidt: Wech op, wech op! Dat herte mijn'. De notatie is met 'streepjes', de toonhoogte is aangeven, maar de uitvoerder is vrij om het ritme te kiezen. Handschrift Van Hulthem f.157r, ca 1410.

toonhoogte van de melodie duidelijk is maar het aan de uitvoerder vrij is welk ritme hij kiest.

Virelai-ballades

Virelai-ballades zijn liederen (dansliederen, met refrein) die in de Nederlanden een populaire mengvorm waren (o.a. gebruikt door hertog Jan van Brabant). Ze kwamen tot ontwikkeling dankzij nauwe contacten met Frankrijk en het Rijnland en waarschijnlijk ook Zuid-Duitsland. In de 'Virelai-ballades' horen we prachtig geconstrueerde verzen uit diverse Nederlandse taalgebieden uit de periode 1370 - 1420, voorzien van fraaie, toegankelijke melodieën; we kunnen spreken van een in internationale hogere kringen geliefde liedvorm.

De 'Virelai-ballades' zijn te vinden in de hss. Van Hulthem, Berlijn mgf. 922 en het beroemde Gruuthuse. Dit handschrift is sinds 2007 in bezit van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Het kan bekeken en beluisterd worden: www.kb.nl.

DE SPREKER, DE MUSICI

Dr. J. (Janna) Coomans

Janna Coomans studeerde Geschiedenis en Wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam en deed haar master in de middeleeuwse stadsgeschiedenis. Janna is nu postdoctoraal onderzoeker bij de afdeling Middeleeuwse Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam en Utrecht. Ze verdedigde in juni 2018 haar proefschrift (cum laude), getiteld *In Pursuit of a Healthy City: Sanitation and the Common Good in the Late Medieval Low Countries* (streven naar een gezonde stad: sanitaire voorzieningen en algemeen welzijn in de laatmiddeleeuwse Lage Landen).

In haar onderzoeksproject onderzocht zij de praktijken van diverse functionarissen om het gemeenschappelijk welzijn in de laatmiddeleeuwse stedelijke Lage Landen te bevorderen. Het maakt deel uit van het door de European Research Council (ERC) gefinancierde interdisciplinaire project "Healthscaping Urban Europe". Haar belangrijkste interesses voor onderzoek zijn de geschiedenis van de (publieke) gezondheid; sociale en stedelijke geschiedenis en meer theoretische verkenningen van ruimtelijkheid en materialiteit; evenals gender, geneeskunde, misdaad en stedelijk bestuur.

Ensemble Super Librum

Super Librum is een muziekensemble onder leiding van Jankees Braaksma dat internationaal befaamd is om zijn historisch verantwoorde en levendige uitvoeringen van middeleeuwse muziek, gespeeld op originele middeleeuwse muziekinstrumenten.

Super Librum ('boven het boek') ontleent zijn naam aan de middeleeuwse kunst van de improvisatie; een toentertijd gebruikelijke uitvoeringspraktijk: een grote variatie aan melodieën bij bestaande liederen. Het ensemble won de eerste prijs in het Van Wassenaar concours (1986) en was finalist in het Musica Antiqua Concours in Brugge (1987). Bij de Magnuslezing zingen en spelen de volgende leden.

Jankees Braaksma

Jankees (blokfluit, portatief, slagwerk en leiding) studeerde blokfluit aan de conservatoria te Groningen en Amsterdam. Met een beurs van de stad Groningen studeerde hij middeleeuwse muziek aan de Schola Cantorium Basieliensis in Bazel. Naast blokfluit en slagwerk bespeelt hij het portatief, een

klein draagbaar orgel uit de periode 1300-1450.

Marian van der Heide

Marian (sopraan) studeerde aan het Prins Claus conservatorium. Daarna vervolgde zij haar studie bij de in barokmuziek gespecialiseerde Canadese sopraan Ann Monoyios. Met Super Librum maakte zij twee tournees door Noord-Italië en nam

ze twee cd's op. In 2010 maakte zij met Super Librum een concertreis door Zwitserland.

René Genis-Foulger

René (plectrum luit, renaissance luit en ud) studeerde luit bij Anthony Bailes aan het Sweelinck Conservatorium in Amsterdam. Hierna specialiseerde hij zich in het bespelen van de luit in middeleeuwse muziek. Hij bespeelt ook de vihuela, een vroege vormen van de

gitaar, barokgitaar en theorbe. René treedt op in tal van festivals, waaronder die van Utrecht, Berlijn, Radovice en Vlaanderen.

De Magnuslezing wordt mede mogelijk gemaakt door de gemeente
Aa en Hunze en is een gezamenlijk initiatief van:

HISTORISCH

STICHTING VRIENDEN
MAGNUSKERK ANLOO

Magnuskerk te Anloo

Wijkkerk van de Protestantse gemeente (i.v.v.) Anloo-Zuidtoren